

भारतातील राजकीय व सामाजिक चळवळी

मुख्य संपादक
प्राचार्य. डॉ. आय. डी. पाटील
संपादक
प्रा. डॉ. आर. एन. शेवाळे
प्रा. पी. एम. सोनवणे

भारतातील राजकीय व सामाजिक चळवळी

मुख्य संपादक
प्राचार्य. डॉ. आय. डी. पाटील
संपादक
प्रा. डॉ. आर. एन. शेवाळे
प्रा. पी. एम. सोनवणे

अथर्व पब्लिकेशन्स

अथर्व पब्लिकेशन्स

भारतातील राजकीय व सामाजिक चळवळी
Political and Social Movements in India

© सर्व हक्क

ISBN 13 : 978-93-88544-74-0

पुस्तक प्रकाशन क्र. ६८३

प्रकाशक

युवराज भट्ट माळी

अथर्व पब्लिकेशन्स

धुळे : १७, देवीदास कॉलनी, वरखेडी रोड, धुळे ४२४००१.

संपर्क : ९४०५२०६२३०

जळगाव : तळमजला, ओम हॉस्पिटल, अँग्लो उर्दू हायस्कूलजवळ, ढाके कॉलनी,

जळगाव ४२५००१. संपर्क : ०२५७-२२३९६६६, ९७६४६९४७९७

ई-मेल : atharvpublications@gmail.com

वेबसाईट : www.atharvpublications.com

प्रथमावृत्ती : १०/०८/२०१९

अक्षरजुळवणी : अथर्व पब्लिकेशन्स

मूल्य : ₹ ९९५/-

विद्याभारती शैक्षणिक मंडळ अमरावती संचलित संत मुक्ताबाई कला आणि वाणिज्य महाविद्यालय,
मुक्ताईनगर येथे दिनांक १०/०८/२०१९ रोजी झालेल्या एकदिवसीय राष्ट्रीय चर्चासत्रातील निवडक
लेख

या पुस्तकात समाविष्ट लेखांचे हक्क ज्या-त्या लेखकाकडे असून त्यांच्या मताशी मुख्य संपादक,
संपादक मंडळ, प्रकाशक सहमत असतीलच असे नाही. सर्व हक्क राखून ठेवले आहेत.

२ / अथर्व पब्लिकेशन्स

अलिप्ततावादी चळवळ : भारताची भूमिका व योगदान

- प्रा. शरद बाबुराव सोनवणे
सहाय्यक प्राध्यापक, राज्यशास्त्र विभाग, श्रीमती विमलबाई उत्तमराव पाटील कला व
कै. डॉ. भास्कर सदाशिव देसले विज्ञान महाविद्यालय, साक्री. जि. धुळे (महाराष्ट्र)

प्रस्तावना

तिसऱ्या जगातील आफ्रो-आशियाई व लॅटिन अमेरिकन देशांना आवाज व स्वतंत्र ओळख मिळवून देण्यासाठी अलिप्ततावादी चळवळ उदयास आली. द्वितीय विश्वयुद्धोत्तर तत्कालिन परिस्थितीच्या रेट्यामुळे अलिप्ततावादी परराष्ट्र धोरण स्वीकारूनच नवस्वतंत्र देशांच्या सार्वभौमत्त्वाचे व हितसंबंधाचे संरक्षण करणे शक्य असल्याची जाणीव नेहरू, नासेर, टिटो, सुकार्ना व एन्क्रुमा यांसारख्या नेत्यांना होती. तसेच आंतरराष्ट्रीय सत्तासंघर्षाच्या राजकारणात आणखी भर न घालता; शांतता व सहकार्याला प्रोत्साहन देणे हा देखिल अलिप्ततावादाचा एक हेतू होता.

अलिप्ततावाद ह्या शब्दाचा प्रथम उल्लेख भारताचे तत्कालीन पंतप्रधान पंडित जवाहरलाल नेहरू यांनी केल्याचे मानले जाते. पंडित नेहरूंनी सुरवातीपासूनच भारताच्या परराष्ट्र धोरणाला अलिप्ततावादी वळण दिले होते. भारताच्या पुढाकाराने उदयाला आलेल्या अलिप्ततावादी चळवळीच्या सशक्ततेसाठी भारताने ठरविलेल्या भूमिकेचा व योगदानाचा आढावा घेण्याचा प्रयत्न प्रस्तुत संशोधन पत्रात केलेला आहे.

उद्दिष्टे

१. द्वितीय विश्वयुद्धोत्तर जागतिक परिस्थितीचा अभ्यास करणे .
२. शीतयुद्धामुळे नवोदित राष्ट्रांच्या परराष्ट्र धोरणासमोर निर्माण झालेल्या पेचप्रसंगाचा अभ्यास करणे.
३. अलिप्ततावादी चळवळीच्या उदयास कारणीभूत ठरलेल्या परिस्थितीचा अभ्यास करणे.
४. अलिप्ततावादी चळवळीच्या उदय व विकासामध्ये भारताची भूमिका व योगदानाचा अभ्यास करणे.
५. सद्यस्थितीत अलिप्ततावादी चळवळीच्या प्रासंगिकतेचा अभ्यास करणे.

द्वितीय विश्वयुद्धोत्तर जागतिक परिस्थिती

दुसऱ्या महायुद्धानंतर जगभरातील सामाज्यवाद व वसाहतवाद संपुष्टात येण्यास सुरवात होऊन परतंत्र्यातील राष्ट्रांना स्वातंत्र्य मिळू लागले. याच प्रक्रियेचा

भारतातील राजकीय व सामाजिक चळवळी / ४७१

भाग म्हणजे हिंदूस्थानचे विभाजन होऊन भारत व पाकिस्तान ही दोन राष्ट्रे जगाच्या नकाशावर उदयास आली. भारताप्रमाणेच अनेक पारतंत्र्यातील राष्ट्रांना स्वातंत्र्य मिळाले. दुसऱ्या महायुद्धानंतर जगाची विभागणी संयुक्त राज्य अमेरिका व सोविएत रशिया पुरस्कृत गटांमध्ये झाली होती. भांडवलशाही अर्थव्यवस्थेचा पुरस्कार करणारा अमेरिका व साम्यवादी अर्थव्यवस्थेचा पुरस्कार करणारा सोविएत रशिया यांच्यामध्ये विचारधारेच्या आधारावर सुरु झालेल्या या सत्तासंघर्षामुळे आंतरराष्ट्रीय राजकारणात शीत युद्धास सुरवात झाली. शीत युद्धाच्या राजकारणामुळे पुन्हा एकदा आंतरराष्ट्रीय शांतता व सुरक्षिततेला धोका निर्माण झाला.

नवोदित राष्ट्रांच्या परराष्ट्र धोरणासमोरील पेच

दुसऱ्या महायुद्धानंतर पारतंत्र्यातील अनेक आफ्रो-आशियाई व लॅटिन अमेरिकन देशांना स्वातंत्र्य मिळाले असले तरी अमेरिका आणि सोविएत रशिया यांच्यामध्ये सुरु झालेल्या शीतयुद्धामुळे भारतासह सर्वच नवोदित राष्ट्रांच्या सार्वभौम परराष्ट्र धोरणासमोर एक खुप मोठे आव्हान निर्माण झाले. यासंदर्भात माओ-त्से-तुंग यांनी म्हटले होते की, "जगात दोनच मार्ग आहेत. एक वाशिंग्टनच्या दिशेने जातो तर दुसरा मास्को च्या दिशेने जातो; तिसरा कोणताही मार्ग नाही."¹

अशा धोकादायक सत्ता स्पर्धेच्या राजकारणात स्वतःस गुंतवून न घेता आपले स्वतंत्र धोरण ठरवून स्वतःच्या विकासाचा मार्ग स्वतःच ठरवावा आणि जागतिक शांतता व सहकार्याचा पाठपुरावा करावा असा सर्वस्वी स्वतंत्र दृष्टीकोन पंडित जवाहरलाल नेहरू यांनी मांडला होता. त्यांनी २ सप्टेंबर १९४६ रोजी नविन हंगामी सरकारची ओळख करून देत असतांना एका रेडिओ प्रसारणात म्हटले होते की, "आम्ही असा निश्चय केला आहे की, आम्ही एकमेकांच्या विरुद्ध संघटित झालेल्या गटांच्या शक्ती राजकारणापासून स्वतःस दूर ठेवणार आहोत; कारण त्यांनी जगास दोन वेळा महायुद्धाच्या खाईत ढकललेले आहे आणि पुन्हा एकदा अधिकच महाभयानक महायुद्धामध्ये ढकलू शकतात."² याच मताचा पुनरुच्चार त्यांनी एका पत्रकार परिषदेत केला होता. म्हणजेच भारतास स्वातंत्र्य मिळाल्यावर भारताचे परराष्ट्र धोरण हे अलिप्ततावादी स्वरूपाचे असेल असे नेहरूंनी स्वातंत्र्यापूर्वीच जाहिर केले होते.

अलिप्ततावादी चळवळीचा उदय : भारताची भूमिका

आंतरराष्ट्रीय सत्तास्पर्धेच्या राजकारणापासून दूर राहण्याच्या नेहरूंच्या विचारातूनच १९६१ मध्ये अलिप्ततावादी चळवळीचा उदय झाला. यासाठी जगातील पाच महान नेत्यांनी प्रयत्न केले होते. ज्यामध्ये पंडित जवाहरलाल

नेहरू (भारत), जोसेफ ब्राझ टिटो (युगोस्लाव्हिया), अब्देल नासेर (इजिप्त), जनरल सुकार्नो (इंडोनेशिया), आणि एन्क्रुमा (घाना) यांचा समावेश होता. एका युगोस्लाव्ह स्रोतानुसार अलिप्ततावाद (Non-Alignment) या शब्दाचा प्रथमतः अधिकृतपणे वापर भारताचे पंतप्रधान पंडित जवाहरलाल नेहरू यांनी १९५४ मध्ये श्रीलंकेतील कोलंबो येथील भाषणात केला होता.³

स्वातंत्र्यप्राप्तिनंतर भारताच्या परराष्ट्र धोरणावर पंडित नेहरूंच्या विचारांचा प्रभाव असल्याचे दिसते. नेहरूंची विचारसरणी ही आदर्शवादी स्वरूपाची असल्यामुळे भारताचे परराष्ट्र धोरण आदर्शवादी बनले. यानुसार आंतरराष्ट्रीय संबंधांना नियंत्रित करण्यासाठी २९ एप्रिल १९५४ रोजी तिबेटच्या संदर्भात भारत-चीन यांच्यात पंचशिल करार झाला. त्यातील पाच तत्त्वे पुढीलप्रमाणे आहेत.

१. एकमेकांच्या प्रादेशिक अखंडतेचा आणि सार्वभौमत्वाचा आदर करणे.
२. परस्परांवर आक्रमण न करणे.
३. परस्परांच्या अंतर्गत कारभारात हस्तक्षेप न करणे.
४. समानता आणि परस्पर हितांचे संवर्धन करणे.
५. शांततामय सहजिवन मान्य करणे.⁴

या पाच सिध्दांताचे प्रतिपादन सर्वप्रथम चाऊ-एन-लाए व भारताचे पंतप्रधान जवाहरलाल नेहरू यांच्यामधील तीन दिवसांच्या चर्चेनंतर प्रकाशित करण्यात आलेल्या भारत चीन पंतप्रधानांच्या संयुक्त निवेदनामध्ये करण्यात आले होते. १० एप्रिल १९५५ रोजी नवी दिल्ली येथे भरलेल्या आशियाई परिषदेत दोनशे प्रतिनिधींनी भाग घेतला. त्यात पंचशिल सिध्दांताचे समर्थन केले. १८ ते २४ एप्रिल १९५५ रोजी बांडुंग (इंडोनेशिया) येथे भरलेल्या परिषदेत २९ आफ्रो-आशियाई राष्ट्रांनी पंचशिल सिध्दांताचा अर्थ निश्चित करून त्यास मान्यता दिली. एवढेच नव्हे तर संयुक्त राष्ट्र संघाच्या अनेक निर्णयात पंचशिल सिध्दांताचा आधार घेण्यात आला.⁵ या पंचशिल सिध्दांतावर श्रद्धा ठेवून भारताच्या पुढाकाराने अलिप्ततावादी चळवळीची स्थापना झाली.

अलिप्ततावादाचा अर्थ व व्याप्ती

अलिप्ततावाद हे Non-Alignment या इंग्रजी शब्दाचे भाषांतर आहे. राजकारणात Alignment याचा अर्थ एखाद्या राजकीय गटाशी निगडित होणे, सभासद होणे असा होतो. म्हणून Alignment म्हणजे महासत्तांच्या गटात शामिल न होणे होय. परंतु याशिवाय व्यवहारात 'अलिप्ततावाद' याचा अर्थ खुपच व्यापक आहे. आंतरराष्ट्रीय राजकारणात रस असणारे सर्वच लोक अलिप्ततावादास

त्याच्या खऱ्या अर्थाने समजून घेतात; असे आजही ठामपणे म्हटले जाऊ शकत नाही. कारण अलिप्ततावादाशी संबंधित शब्दावली विषयी अनेक गैरसमज पसरलेले आहेत. युगोस्लाव्हियाचे राजदूत लिओ मॅट्स, यांच्या मते “या जगात जेवढे अलिप्ततावादी देश आहेत, तेवढ्या अलिप्ततेच्या व्याख्या आहेत.”^६ जॉर्ज श्वार्जन्बर्जर यांनी, “संधीपासून अलिप्त राहण्याचे धोरण”^७ अशी अलिप्ततावादाची व्याख्या केली आहे. म्हणजेच अलिप्ततावादाचा अर्थ कोणत्याही गटात सामिल न होता स्वतःच्या राष्ट्रचे धोरण स्वतःच्या राष्ट्रातच आखणे असा होतो.

अप्यादोराय यांच्या शब्दात, “कोणत्याही देशासोबत लष्करी करारांमध्ये विशेषतः एखाद्या साम्यवादी किंवा पश्चिमी गटातील राष्ट्रांसोबत सैनिकी करारांमध्ये सहभागी न होणे म्हणजेच अलिप्ततावाद होय.”^८

एम.एस.राजन यांच्या शब्दात अलिप्ततावाद म्हणजे, “विशेषतः आणि नकारात्मक दृष्टिकोनातून अलिप्ततावाद म्हणजे लष्करी आणि राजकीय गटांना अमान्य करणे होय. सकारात्मक दृष्टिकोनातून अलिप्ततावाद म्हणजे आंतरराष्ट्रीय प्रश्नांच्या संदर्भात जेव्हा असे प्रश्न सामोरे येतील तेव्हा प्रत्येक प्रकरणापासून मिळणारे लाभ आणि त्याचे गुण यानुसार निर्णय घेणे होय.”^९

‘असंलग्नता’ व ‘गटनिरपेक्षता’ इत्यादी संज्ञा ‘अलिप्ततावाद’ यासाठी वापरल्या जातात; परंतु त्यातून नेमका अर्थ व्यक्त होत नाही. अलिप्ततावाद म्हणजे पलायनवाद किंवा तटस्थता नाही. श्रीमती इंदिरा गांधी यांच्या मते “अलिप्ततावादाचा अर्थ तटस्थता हा नसून अलिप्ततावाद हा आमचा स्वतंत्रपणे निर्णय घेण्याचा व कार्य करण्याचा दावा आहे. कोणताही मोठा विवाद निर्माण झाला असतांना आम्ही आमचा दृष्टिकोन अभिव्यक्त करण्यास किंवा न्यायाची बाजू घेण्यास कधीच टाळाटाळ केली नाही.”^{१०}

पंडित जवाहरलाल नेहरूंनी एकदा म्हटले होते की, “अलिप्ततावाद म्हणजे एखाद्या देशाने लष्करी करारापासून स्वतःस दूर ठेवण्याचा प्रयत्न करणे होय. याचा अर्थ असा होतो की, वस्तुस्थितीस लष्करी दृष्टिकोनातून न पाहणे, तथापी कधी-कधी असे करावे देखिल लागते; परंतु आपला दृष्टिकोन स्वतंत्र असला पाहिजे तसेच सर्व देशांसोबत मैत्रीपूर्ण संबंध असले पाहिजे.” यावरून असे स्पष्ट होते की, अलिप्ततावाद हे एक प्रकारचे स्वतंत्र धोरण आहे. नवोदित राष्ट्रांनी साम्राज्यवादी व बड्या राष्ट्रांकडे न झुकता स्वतःची आर्थिक प्रगती करण्यासाठी व स्वातंत्र्य अबाधित ठेवण्यासाठी निर्धारित केलेली ही एक व्यूहरचना आहे. म्हणजेच आंतरराष्ट्रीय संबंधाच्या संदर्भात याला कुटनीतिक स्वरूपातून देखिल पाहिले जाऊ शकते. याआधारावर जेव्हा एक राष्ट्र आंतरराष्ट्रीय स्तरावर आपले परराष्ट्र धोरण निर्धारित करित असते, तेव्हा अलिप्ततावादाचा संबंध परराष्ट्र

४७४ / अथर्व पब्लिकेशन्स

धोरणाशी जोडला जातो.

शोडक्यात शीतयुद्धापासून पृथक्ता हे अलिप्ततावादाचे मुख्य तत्त्व आहे. परंतु हे धोरण मुग गिळून गप्प बसण्याचे नाही किंवा आंतरराष्ट्रीय प्रश्नांच्या संदर्भात संन्यास घेण्याचे देखिल नाही. अलिप्ततावादामध्ये स्वतंत्र राष्ट्रांसोबत मैत्रीपूर्ण संबंध स्थापन केले जातात आणि आंतरराष्ट्रीय राजकारणात न्यायपूर्ण पद्धतीने सक्रिय सहभाग घेतला जातो. अलिप्ततावादी धोरणामुळेच भारतास आंतरराष्ट्रीय राजकारणात स्वतंत्र व न्यायपूर्ण भूमिका वठविता आली व वठविता येत आहे.

सद्यस्थितीत अलिप्ततावादी चळवळ

१९६१ साली उदयाला आलेल्या अलिप्ततावादी चळवळीला आज ५८ वर्ष पुर्ण होत आहेत. सुरुवातीला २५ सदस्यसंख्या असणाऱ्या या चळवळीची सदस्यसंख्या आज १२५ वर पोहोचली आहे. आतापर्यंत अलिप्ततावादी चळवळीच्या १७ शिखरपरिषदा झाल्या आहेत. पहिली शिखर परिषद १९६१ साली बेलग्रेड येथे झाली होती, तर १७ वी शिखरपरिषद व्हेनेझुएला येथे पार पडली. अलिप्ततावादी चळवळीची १८ वी शिखर परिषद ऑक्टोबर २०१९ मध्ये अझेरबाईजान गणराज्य येथे होणार आहे. अलिप्ततावादी चळवळीच्या वरील सर्व शिखरपरिषदांमध्ये अलिप्त राष्ट्रांच्या जीवनमरणाशी संबंधित प्रश्नांची चर्चा झाली. शीतयुद्धकाळात सत्तागटांपासून अलिप्त राहून नवस्वातंत्र्य देशाचे स्वातंत्र्य अबाधित ठेवणे होता. परंतु शीतयुद्धोत्तर अलिप्त राष्ट्रांचा आर्थिक विकास, संयुक्त राष्ट्रामधील अलिप्त राष्ट्रांची न्यायोचित भागीदारी, निःशस्त्रीकरण, पर्यावरण संरक्षण यासारख्या मानवी अस्तित्वाच्या रक्षणाशी संबंधित प्रश्नांशी चर्चा अलिप्ततावादी चळवळीच्या व्यासपिठावर होत आहे. त्यामुळे शीतयुद्धोत्तर काळातही अलिप्ततावादी चळवळीची गरज व प्रासंगिकता कायम आहे.

सारांश व निष्कर्ष

शीतयुद्धाच्या षण्वर्षभूमीवर उदयाला आलेल्या अलिप्ततावादी चळवळीने नवस्वातंत्र्य देशांना धुवीकरण व आंतरराष्ट्रीय गटबाजी यापासून दूर ठेवून आंतरराष्ट्रीय शांतता, सहकार्य व सलोखा याला प्राधान्य दिले. अलिप्ततावादी धोरणामुळे नवस्वातंत्र्य आफ्रो-आशियाई व लॅटिन अमेरिकन देशांना आंतरराष्ट्रीय राजकारणात न्यायोचित भूमिका घेता येणे शक्य झाले. सुरुवातीच्या काळात अलिप्ततावादी चळवळीने साम्राज्यवाद, वसाहतवाद, वंशवाद याविरुद्ध लढा दिला. शीतयुद्धोत्तर काळात बदलत्या प्रश्नांनुसार अलिप्ततावादी चळवळीची भूमिका देखिल बदलली आहे.

१९६१ साली स्थापन झालेल्या अलिप्ततावादी चळवळीची सदस्यसंख्या

भारतातील राजकीय व सामाजिक चळवळी / ४७५

२५ वरून आता १२५ वर पोहोचली आहे. ही सदस्यसंख्या संयुक्त राष्ट्रांच्या सदस्य संख्येच्या २/३ एवढी आहे. जागतिक लोकसंख्येच्या ५५ टक्के लोकसंख्येचे प्रतिनिधित्व अलिप्त राष्ट्रे करतात. म्हणून वर्तमान काळातील अमेरिका केंद्रित एकध्रुवीय विश्वव्यवस्थेत अनेक गरीब राष्ट्रांच्या प्रश्नांची सोडवणुक करण्यासाठी अलिप्ततावादी चळवळीची प्रासंगिकता कायम आहे. तसेच जगासमोर आव्हान निर्माण करणाऱ्या पर्यावरण, वातावरणीय बदल, तापमान वाढ यासारख्या आव्हानांचा मुकाबला करण्यासाठीही अलिप्ततावादी चळवळीचे अस्तित्त्व आवश्यक आहे. सर्वात महत्त्वाचे म्हणजे न्यायोचित नविन विश्वव्यवस्थेच्या निर्मितीसाठी अलिप्ततावादी चळवळ आजही प्रासंगिक आहे.

संदर्भ ग्रंथ

१. पामर नार्मन डी : इंटरनॅशनल रिलेशन्स, साइंटिफिके हॉवर्ड सी. परकिन्स बुक एजन्सि, कलकत्ता, १९७६, पृ.४६०
२. कुलक्षेष्ठ के.के. : आंतरराष्ट्रीय संबध, एस. चंद अँड कंपनी, नवी दिल्ली, १९८९, पृ. ५२७
३. कित्ता.
४. बाचल वि.मा. : आंतरराष्ट्रीय संबध, कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन पुणे, १९७७, पृ.१९१
५. शरद सोनवणे : अलिप्ततावादी चळवळीची बदलत्या संदर्भात प्रासंगिकता, एम.फिल. शोधप्रबंध, डॉ. बा.आ.म. विद्यापीठ, औरंगाबाद २००८, पृ.२३
६. रुबिनस्टेन अल्विन झेड : युगोस्लाव्हिया अँड द नॉन-अलाइन्ड वर्ल्ड, न्यू जर्सी, १९७०, पृ. ११९-१२२.
७. घई यू. आर. : अन्तर्राष्ट्रीय राजनीति : सिध्दांत और व्यवहार, जालन्धर, २००३, पृ.१८२
८. कित्ता, पृ. १८३
९. कोली सी.एम : अन्तर्राष्ट्रीय सम्बन्ध, जयपूर, २०००, पृ ७२
१०. उपरोक्त-७, पृ. १८२
११. कित्ता.